

Research Paper

History transition city and urbanism in the Iran Safavid period until the end of the PahlaviMohammad Shoormeij*¹ ¹ Associate Professor Department of History, Faculty of Social Sciences, PayameNoor University, Tehran, Iran.

10.22080/HPAI.2024.27189.1013

Received:

January 31, 2025

Accepted:

March 10, 2025

Available online:

April 14, 2025

Keywords:

city, urbanism, Safavid period, Qajar, the Pahlavi

Abstract

City of Architecture and Urbanism is one of the most important Spheres of artistic that people in their lives can be linked directly. In the first centuries of Islamic Iran to the medieval city have no independent existence surrounding villages and were interacting with each other. Distinguishes them from each other varied depending on brand positioning, economically and culturally. Urbanism Iranian in the of Safavid period were very transitions, so that the period of Shah Abbas I large cities such as Isfahan, Kashan, Qazvin, Ashraf Mazandaran had Urban Development and European travelers were considered. Urbanism characteristics in the period, attention to the environment, creating green spaces and gardens, and the master plan of the city and large squares and introspection of urban construction. This pattern continued in the Qajar period and in addition it will also affect patterns of foreign architecture. In the Qajar and Pahlavi were transitions in the architecture of the city. Streets, boulevards and squares of the city with new sectors will be changed with new administrative structure. Typical urbanism style Tehran was replaced style Isfahan Safavid period. Urbanization model of the Pahlavi period integrated proceed with models of ancient Iran and Western model and Muslim model were used lower than in urban architecture. Therefore, the external pattern of urban architecture along model - urban architecture Iranian of Islamic were entered Iran, but still was prevailed Iranian model. Results in this research show that Principles of urbanization in the Islamic Iran Not only does nothing less than an alien architecture But also if implemented correctly, urban architecture in the period of Islamic Iran can be solved too problems social and moral of society.

***Corresponding Author:** Mohammad Shoormeij**Address:** Department of History, Faculty of Social Sciences, PayameNoor University, Tehran, Iran**Email:** m.shoormeij9@pnu.ac.ir**Tel:** 09112923933

Extended Abstract

1. Introduction

City of Architecture and Urbanism is one of the most important Spheres of artistic that people in their lives can be linked directly. In the first centuries of Islamic Iran to the medieval city have no independent existence surrounding villages and were interacting with each other. Distinguishes them from each other varied depending on brand positioning, economically and culturally. The main goal of the mentioned article is to investigate the structural developments of the city and urban planning in the history of Iran from the Safavid period to the end of the first Pahlavi period.

2. Discussion and Analysis

Urbanism Iranian in the of Safavid period were very transitions, so that the period of Shah AbbasI large cities such as Isfahan, Kashan, Qazvin, Ashraf Mazandaran hed Urban Development and European travelers were considered. Urbanism characteristics in the period, attention to the environment, creating green spaces and gardens, and the master plan of the city and large squares and introspection of urban construction. This pattern continued in the Qajar period and in addition it will also affect patterns of foreign architecture.

In the Qajar were transitions in the architecture of the city. Streets, boulevards and squares of the city with new sectors will be changed with new administrative structure. Typical urbanism style Tehran was replaced style Isfahan Safavid period. Urbanization model of the Pahlavi period integrated proceed with models of ancient Iran and Western model and Muslim model were used lower than in urban architecture. Therefore, the external pattern of urban architecture along model - urban architecture Iranian of Islamic were entered Iran, but still was prevailed Iranian model.

3. Conclusion

With the changes in the urban structure of Iran in the Safavid period, was formed Isfahan school. But as a result of the connection with the west of Iran, the urban planning of the Qajar and Pahlavi periods underwent more changes and the Tehran school of urban planning replaced the Isfahan school. With Reza Khan's policy of modernization and the increase in population and the construction of new buildings, the principles of western architecture were given more attention, and this gradually increased the social and moral problems of the society. Therefore, to solve the mentioned problem, it is necessary to return to the principles of Iranian-Islamic urbanization.

References

- Afsharasal, Mehdi and Khosravi Mohammad Baqer, (1998), "Architecture of Iran in the Qajar Period", *Art Quarterly*, Summer 77, Number 36, Pages 120-138.
- Bahr al-Uloomi, Hossein, (1976), plan of Ferdowsi tomb, Tehran, National Art Association.
- Bani, Amir Masoud, (2009), *Contemporary Architecture of Iran*, Tehran, Publishing House of Architecture of the Century.
- Bamanian, Mohammad Reza, (2007), "Effective factors on the formation of architecture and urban planning in the first Pahlavi period", *Modares Art Quarterly*, Volume 1, Number 1, Autumn and Winter 2007, pages 8-1.
- Chardin, Chevalier Jean, (1972), *Chardin's travel book*, translated by Mohammad Abbasi, vol. 3, Tehran, Amir Kabir.
- Chardin, Chevalier Jean, (1996), *Chardin's travel book*, translated by Iqbal Yaghmai, vol. 4, Tehran, Tus.
- Delawaleh, Pietro, (2003), *travel book, the part related to Iran*, translation and footnotes by Shuaaaddin Shafa, Tehran, scientific and cultural.
- Gobeh, Haines, (1996), "Isfahan, the capital of the country", the capitals of Iran, by Mohammad Yusuf Kiani, Tehran, Cultural Heritage Organization of the country.
- Kayani, Mohammad Youssef, (1996), *History of Iranian Art and Architecture in the Islamic Period*, Tehran, Samt.
- Kayani, Mostafi, (2005), "The influence of archaism on the architecture of the Pahlavi period", *Iran's Contemporary History Magazine*, S. 8 No. 32, Winter 83, pp. 70-45.
- Kiani, Mustafa, (2001), *Architecture of the First Pahlavi Period*, Doctoral Dissertation in Architecture, Guided by Mehdi Hojat, School of Fine Arts, University of Tehran, Khordad.
- Kiani, Mustafa, (No date), *Architecture in the First Pahlavi Period*, Tehran, Honar Publishing House.
- Katli Margherita and Hambly Loui, (1998), *Seljuk and Khwarazmi Art*, translated by Yacoub Azhand, Tehran, Mola.
- Kampfer, Engelbert, (1985), translated by Kikavus Jahandari, Tehran, Kharazmi, third edition.
- Mokhtari Taleghani, Iskander, (2010), *The combination of modernism and Iranian architecture*, Bija, Bina.
- Mimarian, Gholamhossein, (2009), *Iranian Architecture*, speech by Mohammad Karim Pirnia, Tehran, Soroush Danesh publication.
- Mehjoor, Firouz, (2000), "Characteristics of urban planning in Safavid period cities", *Geographical Research Quarterly*, Mehr, 78, No. 36, pages 65-74.
- Pirnia, Mohammad Karim, (1991), *Iranian architectural styles*, edited by Gholamhossein Memarian, Tehran, Islamic Art Publishing Institute.
- Raeeszadeh, Mahnaz, (1997), *Traditional Architects of Iran*, Volume 4, Tehran, Cultural Heritage.

- Rajabi, Parviz, (1977), Iran's architecture in the Pahlavi era, Tehran, University of Tehran.
- Scarchia, Gian Roberto, (1997), Safavid, Zand and Qajar art, translated by Yacoub Azhand, Tehran, Mola.
- Sultanzadeh, Hossein, (1984), the process of formation of the city and religious centers in Iran, Tehran, Aaghar.
- Sevory, Roger, Safavid Iran, (1994), translated by Kambyz Azizi, Tehran, Central Publishing.
- Sevory, Roger, Safavid Iran, (1988), translated by Kambyz Azizi, Tehran, Sahar.
- Shafei, Bijan, (2006), Pioneers of Designing New Schools in Iran, Tehran, Bija.
- Verjavand, Parviz, (1996), "Qazvin", the capitals of Iran, by the effort of Mohammad Yusuf Kiani, Tehran, Cultural Heritage Organization of the country.
- Verjavand, Parviz, (1992), "Urban Planning and Urbanization in Iran", Cities of Iran, by Mohammad Yusuf Kiani, Volume 4.
- Verjavand, Parviz, (1997), "Emergence and harmony with nature in response to needs, the essence of urban planning and architecture in Iran", collection of articles of the Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran, Vol. 3, Iran's Cultural Heritage Organization.
- Wilbur, Donald, (1970), Iran's gardens and its huts, translated by Mahin Dekht Saba, Tehran, Book Translation and Publishing Company.
- Yousefi Far, Shahram, (2009), "Reflections on urban and rural life in the middle centuries of Iran", book of the month of history and geography, November, 1387, pages 25-8.
- Zarkash, Fatemeh, (2012), "Factors affecting the architecture of private buildings in the first Pahlavi period", Book Mah Honar, number 160, pages 108-98.

علمی

تحول شهر و شهرسازی در تاریخ ایران از دوره صفویه تا پایان پهلوی اول

محمد شورمیج*^۱ ^۱ دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

10.22080/HPAI.2024.27189.1013

چکیده

معماری شهر و شهرسازی یکی از مهمترین و بهترین حوزه های هنری است که مردم به طور مستقیم در زندگی خود با آن ارتباط دارند. شهر در سده های نخستین ایران اسلامی تا دوره میانه ایران، موجودیت مستقلی از روستاهای پیرامون خود نداشته و در ارتباط متقابل باهم بودند. وجه تمایز آنها از همدیگر بسته به موقعیت تجاری، اقتصادی و فرهنگی فرق داشت. از دوره صفویه شهرسازی ایران دچار تحولات وسیعی شد، به طوری که در دوره شاه عباس اول شهرهای بزرگی چون اصفهان، کاشان، قزوین، اشرف در مازندران توسعه شهری یافته و مورد توجه سیاحان اروپایی قرار گرفتند. از خصوصیات شهرسازی این دوره، توجه به محیط زیست، ایجاد فضای سبز، باغ و طرح جامع شهری و استفاده از میدانهای وسیع شهری و درون گرایی بودن ساخت شهری است. در دوره قاجاریه این الگو ادامه پیدا کرد و علاوه بر آنها، الگوی معماری خارجی نیز بر آنها تأثیر گذاشت. در دوره قاجاریه تحولاتی در معماری شهری شد. خیابانها، بلوارها و میدان های شهری با محلات جدید به همراه ساختار اداری نو تحول کرد. به نوعی سبک شهری تهران در دوره مذکور جایگزین سبک اصفهان صفوی شد. در دوره پهلوی الگوی شهرسازی با تلفیق الگوی ایران باستان و الگوی غربی پیش رفت و کمتر از الگوی اسلامی در معماری شهری استفاده گردید. نتیجه اینکه الگوی خارجی شهرسازی به همراه الگوی ایرانی - اسلامی وارد معماری شهرسازی ایران شد اما همچنان الگوی ایرانی غالب بود. دستاورد پژوهش بیانگر این است که اصول شهری سازی ایرانی- اسلامی نه تنها چیزی کمتر از معماری غربی ندارد بلکه در صورت اجرای درست معماری شهری ایرانی - اسلامی، می تواند خیلی از معضلات اجتماعی و اخلاقی جامعه را حل کند.

تاریخ دریافت:

۱۲ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۰ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۵ فروردین ۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

شهر، شهرسازی، دوره صفویه، قاجاریه، پهلوی اول.

* نویسنده مسئول: محمد شورمیج

آدرس: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

ایمیل: m.shoormeij9@pnu.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۱۲۹۲۳۹۳۳

۱ مقدمه

می‌گردد که شهرهای ایران از دوره صفویه تا پایان پهلوی اول به سمت تغییرات اساسی و توسعه‌ای پیش رفتند و از الگوی ایرانی و اسلامی به الگوی تلفیقی ایران - اسلامی و غربی کشیده شدند و به تدریج الگوی ایرانی کم رنگ‌تر شد.

نگارنده در این مقاله سعی کرده است، با استفاده از روش کتابخانه‌ای و به شکل توصیفی و تحلیلی به تبیین مسأله و فرضیه اصلی تحقیق بپردازد.

۳ پیشینه تحقیق

در زمینه شهر و شهرسازی در ایران دوره اسلامی، پژوهش‌های تاریخی زیادی کار نشده است اما پژوهشگرانی بودند که در این زمینه قلم زدند. آقای شهرام یوسفی‌فر در زمینه شهر و شهرنشینی در سده میانه تاریخ ایران تحقیقات مفصل و علمی انجام داده اند که حاصل آن به صورت کتاب و مقالات متعدد با عناوین شهر و شهرنشینی در سده میانه ایران چاپ شده است. همچنین، آقای حسن باستانی‌راد نیز در زمینه شهر و روستا در ایران اوایل دوره اسلامی مقاله ای چاپ نموده اند که در نوع خود مفید می‌باشد. اما بیشتر تحقیقات در این زمینه از سوی پژوهشگران باستان‌شناسی و شهرسازی صورت گرفته است، که روش کار آنها با پژوهشگران تاریخی فرق دارد.

پرویز ورجاوند پژوهشگر شهیر ایران، پژوهش‌های خوبی در زمینه شهر و شهرنشینی ایران دارد که بیشتر مربوط به اوایل دوره تاریخی و اوایل تاریخ ایران اسلامی است. البته در مورد شهر قزوین در دوره صفویه نیز تحقیق مفصلی انجام داده اند. همچنین فیروز مهجور در زمینه شهرسازی در دوره صفویه تحقیق خوبی با اصول علم باستان‌شناسی انجام داده است. علاوه بر اینها، افرادی دیگری نیز به طور موردی در مورد شهرها کار کردند که بیشتر جنبه باستان‌شناسی و فن معماری شهرسازی دارد که مدنظر پژوهش مذکور نیست. همچنین مصطفی کیانی، تحقیقات خوب و جالبی در

معماری شهر و شهرسازی همانند هر ساخته انسانی، یک امر فکری و فرهنگی است. به همین دلیل هر جامعه فرهنگی، دارای ویژگی سازه شهری خاص خود است. به عبارتی زیبایی‌شناسی شهر و معماری هر جامعه‌ای برخاسته از باورها و تخیلات آن جامعه است. به طور مثال اندیشه غرب بر پایه جدایی از طبیعت و غلبه بر آن استوار شده و سبک خاص خود را در خلق آثار معماری و هنری دارد. همچنین نحوه برخورد عمارت با آسمان در غرب، برخوردی چالش‌زا و خشم‌آلود و همراه با کبر و نخوت بوده و این نوع نگاه از گذشته و از معماری گوتیک و پیش از آن وجود داشته است. حال آنکه در اندیشه اصیل ایرانی - اسلامی، معماری هیچ‌گاه به شکل آسمان خراش نبوده و خاضع و درون‌گرا بوده است. همچنین از فواید معماری ایرانی اسلامی، حفظ حرمت خانوادگی، میراث فرهنگی و دینی جامعه و میهن پروری است؛ در حالی که گرایش به معماری جدید غرب، عاطفه ستیزی و وطن‌گریزی را در پی خواهد داشت. زیرا معماری جدید غرب، معماری بعد از بحران جنگ جهانی و برای رهایی از معضلات بعد از آن بود؛ در حالی که در معماری اسلامی، به سلامت روحی و روانی جامعه توجه ویژه‌ای دارد.

۲ طرح مسأله ، هدف و روش تحقیق

هدف اصلی مقاله مذکور ، بررسی تحول تاریخی ساختار شهر و شهرسازی در ایران دوره صفویه تا پایان پهلوی اول است تا با این کار فرهنگ شهرسازی با الگوی ایران - اسلامی ترویج و تشویق گردد.

مسأله اصلی مقاله مذکور عبارت از این که تحولات شهر و شهرسازی ایران از دوره صفویه تا پایان پهلوی اول چگونه صورت گرفته و دارای چه ویژگی بوده است؟ در این راستا، این فرضیه طرح

در هر صورت شهر مثل دوره ایران باستان، از سه بخش اصلی کهندژ، شارستان و رَیص تشکیل می‌شد. کهندژ، بخش حکومتی و محل حاکم و برخی از نهادهای حکومتی بود. شارستان یا شهرستان به بخش اصلی شهر که محل زندگی مردم بود، اطلاق می‌شد. در طراحی هر شهری، مسجد جامع، بازار و برخی از بناهای حکومتی از ممیزه های شهری بود. رَیص به مزارع، باغات و روستاهای حومه شهر اطلاق می‌شد. شارستان همیشه و ریص در بسیاری از موارد دارای بارو و حصاری عظیم بود. هر شهر حداقل یک بازار به صورت خطی داشت که از دروازه‌ها آغاز و به میان شهر می‌رسید و در پیرامون مسجد جامع که اغلب در قلب شهر بود، امتداد می‌یافت. در بازارها؛ کاروانسرا، خانبار، مهمان‌خانه‌های متعددی برای تجار و بازرگانان وجود داشت. هر محله شهر حداقل دارای تأسیسات و بناهایی چون بازارچه، آب انبار، مسجد، حمام بود (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۱۲۴-۱۳۰).

در قرن پنجم و ششم هجری که مصادف با عصر سلجوقی بود، هنر معماری ایران دوره‌ی درخشانی داشت. شکوفایی هنر این دوره، مدیون آرامش و ثبات سیاسی دوره سلجوقیان بزرگ و وجود دولتمردان آگاه و همدردی‌ستایی چون خواجه نظام‌الملک بود (کیانی، ۱۳۷۴: ۵۴).

به طور کلی پلان‌ها و ویژگی‌های ساختمانی عصر سلجوقی، ایرانی و از سنت باستانی ایران مایه می‌گرفت. معماری چه مذهبی و غیرمذهبی، از قالب کهن همانند قالب چهار طاق یا آتشکده بهره می‌گرفت. چهار طاق از دوره ساسانی اقتباس و دارای گنبدی متکی بر چهار ستون و متصل به قوس‌ها بود (کاتلی و هامبلی، ۱۳۷۶: ۱۰).

در دوران بعد از جمله دوره ایلخانان بخصوص در زمان غازان خان و الجایتو به شهرسازی توجه شد و شهرهای آبادی چون تبریز، سلطانیه و بغداد توسعه بسیاری یافتند. در این دوره جدا از معماری ایرانی اسلامی، از هنر چینی نیز استفاده می‌شد. در دوره

زمینه شهرسازی در دوره پهلوی اول دارد که در این پژوهش نیز از آن استفاده شده است. در این پژوهش سعی شده است با استفاده از تحقیقات مختلف و منابع تاریخی، از منظر علم تاریخ سیر تحول ساختاری شهرهای ایران در دوره صفویه تا پایان پهلوی اول بررسی گردد.

۴ پیشینه شهر و شهرسازی ایران دوره اسلامی تا صفویه

ساخت شهر و شهر سازی از ابتدای دوره ایران اسلامی و به تاسی از ایران باستان و به همراه فرهنگ اسلامی مورد توجه حکام وابسته به خلیفه و حکام محلی ایرانی بود. اما از قرن سوم تا پنجم و ششم هجری در اثر گسترش و رونق بازارهای داخلی و خارجی، شهرنشینی توسعه یافت.

شهر در سده های نخستین ایران اسلامی تا دوره میانه، موجودیت مستقل از روستاهای پیرامون خود نداشت بلکه در ارتباط متقابل با جوامع روستایی اطراف خود معنا یافته و قادر به استمرار زندگی اقتصادی و اجتماعی خود بود. این پیوستگی شهر و روستا در منابع جغرافیایی و سایر منابع سده های میانه تاریخ ایران (از دوره سلجوقی تا مغول) منعکس شده است (یوسفی فر، ۱۳۸۷: ۱۲). بر اساس گزارش‌های موجود، روستا در دوره مدنظر به معنای یک منطقه یا ناحیه بکار می‌رفت که در آن شهر یا شهرهای وجود داشتند و بسته به رشد مناسبات اجتماعی- اقتصادی آن منطقه از نظر کوچک یا بزرگی متفاوت بودند. لذا در سده میانه ایران امکان تفکیک دقیق استقرارگاه روستایی یا ده از شهر نیست. بسیاری از شاخص‌های که جهت تمایز روستا از شهر گذارده شده است، عملاً در برابر تغییرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ناکارآمدند. در مواردی تفاوت روستا از شهر، از نظر اقتصادی و داشتن بازار و کارکرد اقتصادی در حوزه تجارت مد نظر بوده و در جایی دیگر تفاوت از نظر فرهنگی با شاخص مسجد جامع مدنظر می‌گردید (همان: ۲۱-۲۲).

دوره صفویه توجه ویژه به محیط زیست، ایجاد فضای سبز، باغ و پیوند بافت شهر و کالبد معماری آن با فضاهای سبز درون شهری است (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۶). شیوه ایجاد باغ شهرها در دوران صفویه به عنوان یکی از اصول اساسی در الگوی شهرسازی مورد توجه بود مانند ساخت شهری قزوین، اصفهان و اشرف که با این طرح بود (ورجوند، ۱۳۷۵: ۵۹۰؛ ر.ک. دلاواله، ۱۳۸۱: ۳۰-۳۴؛ شاردن، ۱۳۵۰: ج ۳: ۳۵-۳۷؛ شاردن، ۱۳۷۴: ج ۴: ۱۳۹۴).

از خصوصیات و تحولات دیگر شهرسازی صفویه به ویژه در اصفهان، طرح چهارباغ است که عملکردی تفریحی داشت (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۲۸۹) و در آن رابطه انسان با طبیعت بسیار مورد توجه قرار گرفت.

از ویژگی و تحولات دیگر شهرسازی دوره صفوی این بود که بنای شهر جدید و گسترش شهرهای قدیمی بر مبنای طرح جامعی که از قبل مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته بود، صورت می‌گرفت. مانند شهر قزوین که طرح جامع آن از مدتها قبل طرح ریزی شده و موجبات گسترش شهر در جانب غرب، شمال و شرق شد (ورجوند، ۱۳۷۴: ۵۷۶-۵۷۷). در اصفهان، برنامه ریزی و طراحی و اجرای شهر جدید به مدت بیست و پنج سال در زمان شاه عباس اول به طول انجامید. شهرهای اشرف و فرح آباد در مازندران نیز بر مبنای طرح و نقشه قبلی در زمان شاه عباس اول بنا گردیدند (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۸).

یکی از مهمترین ویژگی طرح های جامع توسعه شهری، عدم تخریب بافت های قدیمی شهرها بود. در نتیجه بافت های قدیم و جدید به صورت مکمل همدیگر عمل می‌کردند و از یک ارتباط هماهنگ و انسجام ارگانیک و پایدار برخوردار بودند. به عنوان نمونه توسعه شهر قزوین در دوره صفویه شامل منطقه گسترده ای در قلب شهر و شمال مسجد جامع بود (ورجوند، ۱۳۷۴: ۵۷۶-۵۷۷؛ مهجور، ۱۳۷۸: ۶۸). در شهرسازی اصفهان نیز طرح شاه عباس اول، از جایی آغاز می‌شد که اصفهان قدیمی پایان می

تیموریان نیز همین اصول ادامه یافت اما توسعه شهری بیشتر در شرق ایران بود.

۵ تحول شهر و شهرسازی ایران دوره صفویه

در دوران صفویه به ویژه زمان شاه عباس اول، از لحاظ شهر سازی و توسعه شهری در ایران دوران طلایی به شمار می‌آید. در شهرسازی این دوره که اوج شکوفایی آن در اصفهان است، سه مسأله، رابطه انسان با خدا، انسان با انسان و انسان با طبیعت توجه خاص قرار می‌گیرد. مهمترین عواملی که در شهرسازی ایران به ویژه در عصر صفویه مؤثر بوده‌اند عبارتند از: عامل جغرافیایی و اقلیمی، عامل نظامی، عامل اقتصادی و تجاری، عامل مذهبی، عامل سیاسی و اداری، عامل تشریفات و برگزاری مراسم رسمی (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۵-۶۶).

در انتخاب شهر تبریز و قزوین به پایتختی غیر از عامل مذهبی و برگزاری مراسم، دیگر عوامل دخالت تام و مستقیم داشتند. در پایتخت شدن اصفهان، عوامل طبیعی و جغرافیایی، دفاعی و نظامی، اقتصادی و تجاری، سیاسی و حکومتی و حتی مذهبی هم اهمیت ویژه ای داشت. زیرا نزدیکی اصفهان به کاشان و قم، دو پایگاه شیعی در ایران از نظر مذهبی واجد اهمیت خاصی است. همچنین شهر اشرف (بهشهر) در مازندران در زمره شهرهای تشریفاتی و برگزاری مراسم بود که شاه عباس اول با توجه به شرایط مناسب و مطلوب طبیعی آن، مجموعه ای از باغها و ابنیه با شکوه سلطنتی در آنجا برپا ساخت و تلاش نمود تا اغلب پذیرایی های مربوط به سفیران و شخصیت های خارجی را در آن محل برگزار کند (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۶؛ ورجوند، ۱۳۷۰: ۱۲). همچنین شهر فرح آباد را شاه عباس اول در حاشیه دریای خزر در ساری کنونی با هدف خدمت به دربار و انجام امور درباری برپا کرد (ویلبر، ۱۳۴۸: ۱۵۲-۱۵۴؛ دلاواله، ۱۳۸۱: ۱۳۸-۱۳۹).

شهرسازی دوره صفویه برمبنای اصول مختلفی صورت می‌گرفت. یکی از مشخصه های شهرسازی

یافت (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۵۸؛ ر.ک. کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۸۶-۱۹۰؛ دلاواله، ۱۳۸۱: ۲۸).

از تحولات دیگر شهرسازی عصر صفویه به خصوص در عهد شاه عباس اول، استفاده از میدان های بزرگ با فضای مناسب در مرکز شهر بود. میدان های که مهمترین فضاها و بناهای مورد نیاز شهری را در بر داشت؛ از قبیل فضاهاى مذهبی که تبلور کامل آن در مساجد و به خصوص مسجد جامع بروز می یافت. فضاهاى اقتصادی و تجاری که در بازارها، قیصریه ها و کاروانسراها متبلور می شد و اماکن حکومتی که در کاخ ها و قصرها تجلی پیدا می کرد. در واقع طرح شاه عباس اول برای اصفهان پس از چهارباغ، میدان نقش جهان بود که در آن تأسیسات اداری، مذهبی، علمی و اقتصادی با نظمی از پیش مطالعه در مدت نسبتاً کوتاهی بوجود آمد (گوبه، ۱۳۷۴: ۵۹۸؛ مهجور، ۱۳۷۸: ۶۹؛ ر.ک. کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۳-۱۹۴). در میدان نقش جهان، به رابطه انسان با خدا با ساخت مسجد امام و شیخ لطف الله و رابطه انسان با انسان با بنای قیصریه در شمال و حجره های متعدد و رابطه انسان با طبیعت با ایجاد نهرهای در گرداگرد آن توجه شده است (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۹؛ ر.ک. کمپفر، همان: ۱۹۳-۱۹۴؛ شاردن، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۴۲۳-۱۴۲۴).

در دوره صفویه با توجه به اهمیت یافتن تجارت، به ویژه تجارت خارجی و توسعه ایرانگردی، راهها و شبکه های ارتباطی گسترش زیادی یافتند. به منظور سرعت و حرکت بیشتر کاروانها و حفظ آرامش در شهرها و راحتی و آسودگی خاطر شهروندان، ایجاد راههای کمربندی در ورودی و خروجی بسیاری از شهرها مانند قزوین و اصفهان مورد توجه قرار گرفت. با توسعه راهها و جاده های خارج شهری و خیابانها و شبکه های عبور و مرور درون شهری، بناهای مرتبط با آن نیز ضرورتاً گسترش می یابند که مهمترین آنها پل ها هستند.

ویژگی دیگری که حاکم بر معماری و شهرسازی ایران عصر صفوی بود، درون گرایی آن بود. این ویژگی ریشه در فرهنگ اسلامی و حتی ایران پیش از اسلام داشت

و مبتنی بر سنت های زندگی اجتماعی ایرانیان و شرایط اقلیمی ایران بود که محیط سرپوشیده و عمومی را ایجاد می کرد. به همین جهت در بسیاری از شهرها از جمله اصفهان قدیم، دیوار حیاطها و باغ ها بلند بوده و از بیرون هیچ چیز آشکارا قابل رؤیت نبوده است (مهجور، ۱۳۷۸: ۷۱-۷۲). مسأله دیگر اینکه طراحی معماری شهری دوره صفوی، در بیان شکوه و عظمت آرمان های طبقه اشراف بود و مهم ترین نمونه آن، آثار برج مانده از اصفهان زمان شاه عباس اول می باشد (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۱۰).

در اینجا برای تکمیل مطالب، نمونه های از آثار معماری برجسته عصر صفوی ذکر می شود:

از آثار معماری دوره شاه اسماعیل اول، قصرهای درشهرخوی و قزوین و همچنین مسجد جامع ساوه و مسجدعلی در نزدیکی مسجد جامع اصفهان می توان نام برد. در دوره تهماسب اول، در قزوین، بناهایی چون مسجد، کاخ و کاروانسرا احداث گردید. طبق مدارک تاریخی کاروانسرای برای پذیرایی مهمانان خارجی ساخته شد که گنجایش ۲۵۰ مسافر را داشت (شاردن، ۱۳۵۰، ج ۳: ۳۶).

دوره سلطنت شاه عباس اول، نه تنها در اصفهان، بلکه در شیراز، اردبیل، مشهد، تبریز و دیگر شهرهای ایران بناهای مختلفی احداث گردید. شاه عباس اول بعد از مدتی پایتخت را از قزوین به اصفهان منتقل کرد و این شهر را با بناهای متعددی مانند قصرها، مساجد، بازارها، پل ها و کاروانسراها آراسته کرد و اصفهان به مرکز هنرهای اسلامی تبدیل شد. شاردن سیاح معروف که در زمان شاه عباس دوم و شاه سلیمان به اصفهان آمده بود، می نویسد: «حاصل تحقیقات و مطالعه من درباره آثار و بناهای اصفهان: ۱۶۲ مسجد، ۴۸ مدرسه، ۱۰۸۲ کاروانسرا و ۲۷۲ حمام و دوازده گورستان» (شاردن، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۵۸۴) که دال بر توسعه شهری اصفهان به عنوان یکی از شهرهای مشهور در جهان دارد.

۶ تحول معماری شهر و شهرسازی ایران دوره قاجاریه

شهرسازی قاجار ادامه دهنده دوره صفوی بود. در بسیاری موارد با ورود عناصر جدید مانند خیابان و میدان تحولات و تغییراتی در معماری شهری قاجار رخ داد. بعد از انتخاب تهران به عنوان پایتخت، نوآوری های در کالبد و فضای شهری شکل گرفت. تغییرات و تحولات شهری تهران از دوره فتحعلی شاه شروع و در زمان ناصرالدین شاه به اوج رسید که با تخریب دیوار قدیمی شهر و توسعه شهری همراه بود. از جمله تغییرات معماری شهری، پیدایش خیابانها، بلوارها، میادین، محلات جدید شمالی با بافت کوچه باغی و ویلایی بود (افشار اصل و خسروی، ۱۳۷۷: ۱۲۴-۱۲۵).

در زمینه ابنیه اطراف میدانها، تحولاتی در شهرهای عصر قاجار صورت گرفت و آن جانشینی عمارت جدیدالورود به جای عناصر میدان مکتب اصفهان دوره صفوی است. مسجد و بازار، کاخ حکومتی و مدرسه در میدان دوره صفوی در سبک شهری تهران جای خود را به تلگراف خانه، پستخانه، بانک، عمارت نظمیه و بلوار داد، خیابانها و میادین مختلف با کارکردهای متفاوت و جداگانه، فضایی جدیدی را به شهر دادند و چهره متجددی از شهر تهران ارایه نمودند (همان: ۱۲۷-۱۲۸). معماری خیابانی از این دوره وارد معماری شهری شد و منظور از آن احداث خانه ها و مغازه ها در اطراف خیابانها است که از دوره قاجار وارد معماری ایران شد.

از خصوصیات شهرهای ایران به ویژه تهران در عهد قاجار وجود تکایا، حسینیه ها با سبک جدید است. شهر در دوره قاجار با دیگرگونی مفاهیم شهر، به عنوان شبکه ارتباط شهری و ایجاد برخی فضاهای جدید، جای خود را در سیر تحول کهن شهر به شهر جدید داد و راه گشای دوره پیش از مدرن و مدرن پهلوی گردید.

البته در شهرسازی دوره قاجاریه مسجد جامع، بازار و مراکز حکومتی و اجتماعی و فضاهای مسکونی هنوز جای خود را حفظ کرده و باهم مجموعه واحدی را پدید می آوردند.

در معماری خانه سازی و مسکونی دوره قاجاریه، خانه های مردم عادی بر طبق همان سنت های پیشین و بافت های محله ای ساخته می شد و تنها خانه های اشراف و طبقات مرفه در محلات شمال شهر، تغییراتی نظیر آنچه در کاخ ها و عمارات سلطنتی بود در آنها با میزان کمی دیده می شد (همان: ۱۳۳). در نتیجه عوامل مؤثر در معماری شهری قاجار داخلی و بیرونی بود. داخلی برگرفته از معماری سنتی ایران به خصوص دوره صفویه بود اما عمده ترین عوامل شکل دهنده معماری شهری دوره قاجاریه بیرونی بودند که ریشه در غرب و روسیه داشت.

در زمان فتحعلی شاه تأثیر سبک درباری اروپا در سازمان بندی کاخ سلطنتی شاه در تهران، به خوبی نمایان است. در تزیینات آن گچ ببری به گونه طلائی و منقوش به رنگ لاجوردی به وفور بکار رفته که به سبک ایتالیایی نزدیک است. تأثیر معماری اروپایی در شبستان ستون دار مسجد ابراهیم خان ظهیرالدوله در کرمان (۲- ۱۲۳۱ ق) و در گنبد پیازی شکل بلند و کشیده امامزاده شاهچراغ شیراز (۱۲۵ق) نیز کاملاً مشهود است. در تزیینات نیز رنگ های جدیدی وارد شد و رنگ سفید و زرد و نیز قالب های جدید نظیر خوشه ها، گلدان های گل و سفالینه های مزین به پیکره انسان به وفور بکار رفت (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۴۳).

آنچه در دوره ناصری تازه محسوب می شد، معماری شهری بود که حتی در زمینه اماکن نظامی، دروازه ها و سربازخانه ها بسیار خلاق و متخیلانه است. از همه مهمتر باید از دروازه ارگ سمنان (۳- ۱۳۰۲ ق) با قوس ها و برجک های هرمی، کاشی کاری و تزیین منقوش یاد کرد. همچنین معماری کاخ های شاهي و دولتي مخصوصاً در تهران مانند مجموعه کاخ گلستان و عمارت معروف پنج طبقه شمس العماره

طور عمده از معماران و شهرسازان خارجی استفاده شد که علاقه وافری، به معماری و شهرسازی مدرن داشتند و از الگوهای غربی در طرح‌های مذکور استفاده کردند (بمانیان، ۱۳۸۵: ۱-۲؛ زرکش، ۱۳۹۰: ۱۰۱).

در پی تمرکز فعالیت‌های سیاسی، اداری و اقتصادی در تهران، شکل جدیدی برای شهر تهران تعریف شد. در پی این نیاز، ارگ قدیم تخریب و به محل وزارتخانه‌ها تبدیل شد. بدین شکل مجموعه ارگ، میدان مشق و توپخانه (مرکز قدیمی شهر)، به مرکز کاربری‌های اداری مبدل شد.

در دوره پهلوی با رشد انفجاری جمعیت و گرایش به شهرنشینی به ویژه در تهران، سبب گسترش فضای شهری و تخریب برج و باروی قدیمی اطراف شهر شد. علاوه بر آن در چارچوب برنامه نوسازی شهرهای بزرگی همچون تهران، تعریض خیابان‌ها و احداث خیابان‌کشی جدید، باعث گسستن بافت سنتی شهرها شد. به دنبال آن واحدهای تجاری در لبه خیابان‌های جدید و در پشت آن واحدهای مسکونی شکل گرفت و به تبع آن تفاوت قیمت زمین در نقاط مختلف شهر را در پی داشت که تقلیدی از معماری و شهرسازی غرب بود (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۰۴؛ بمانیان، ۱۳۸۵: ۳).

تغییر شکل حمل و نقل و ورود اتومبیل به ایران، تأثیر به‌سزایی در معماری و محیط شهری گذاشت. بدین صورت احداث خیابان‌های عریض شمالی-جنوبی و شرقی-غربی به‌صورت محورهای عمود و از طرفی دیگر با ایجاد ساختمان‌ها و میدان‌های متعدد در نقاط مختلف شهر، خارج شدن شهر از حالت تک مرکزی و یک‌شکلی را به دنبال داشت.

سیاست‌های نوگرایی و غربی‌گرایی پهلوی، شکل معماری درون‌گرایی ایرانی را به حالت کاملاً برون‌گرایی غربی مبدل کرد. این نوع معماری، با تعیبه پنجره‌هایی خانه به طرف خیابان‌ها و فراموش شدن حیاط داخلی و اهمیت دادن به نماسازی بیرونی ساختمان جلوه‌گر شد (کیانی، بی‌تا: ۱۸۳). با

اهمیت ویژه‌ای داشت (همان: ۴۹-۵۰). بنای این کاخ نشان از نفوذ معماری اروپا در ایران است. نمایی کاخ با کاشی‌های هفت رنگ و بخش‌های داخلی آن با آئینه‌کاری مزین شده و در بخش جنوبی کاخ بنای مشهور تکیه دولت قرار داشت (کیانی، ۱۳۷۴: ۱۹۳).

ناصرالدین‌شاه در نیاوران بین ۴۰ تا ۵۰ کلاه فرنگی ساخت که روی هم رفته صاحبقرانیه را تشکیل می‌دادند. صاحبقرانیه حاوی مجموعه‌ای از نقاشی‌ها و زیباترین تالار آئینه بود. کاخ و کلاه فرنگی دیگری در سرخه حصار، عشرت‌آباد و شکارگاه ساخت که بیشتر با سلیقه اروپایی بویژه روسی بود (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۵۱؛ معماریان، ۱۳۸۷: ۴۱۹).

۷ تحول معماری شهر و شهرسازی ایران دوره پهلوی اول (رضاشاه)

۷/۱ عوامل شکل‌گیری تحول در معماری شهری و شهرسازی دوره پهلوی ایران

به دنبال تحولات و دگرگونی‌های بوجود آمده در دوره پهلوی اول، معماری و شهرسازی نیز از این دگرگونی‌ها مصون نمانده و دچار تغییر و تحول بنیادین شد. هر چند تحول در معماری و شهرسازی از دوره قاجار پایه‌گذاری شد، اما نقطه عطف آن و معماری مدرن ایران در دوره پهلوی اول بوجود آمد. در این دوره عوامل متعددی باعث شدند که معماری دچار تحول و دگرگونی اساسی شود، این عوامل از خاستگاه جهانی برخوردار بودند و بصورتی فراگیر بر تمام ابعاد زندگی مردم تأثیر گذاشته و ارکان زیستی را دستخوش دگرگونی عمیق کردند.

این دوره با تغییرات زیربنایی در روش‌های سیستم اداری در ادارات مانند اداره ثبت، اسناد و بانک همراه شد و از طرف دیگر ادارات جدیدی مانند دادگستری، راه‌آهن و وزارت‌خانه‌ها ایجاد شدند. در طراحی و ساخت این مجموعه از بناهای عظیم، به

سرستون‌ها، پله‌ها و نقوش تزئینی از دوره هخامنشی و ساسانی به عاریت گرفته شد، بدون آن که از عملکرد، نقشه، پلان و فضای معماری آن دوره بتوانند استفاده کنند. از طاق کسرای ساسانی برای موزه؛ ستون‌ها و سرستون‌های تخت جمشید برای بانک، بناهای اداری و نظامی استفاده شد (کیانی، ۱۳۸۳: ۶۵-۶۱ و ۷۰).

با تأسیس کارخانه‌های بزرگ صنعتی در دوره رضاشاه، بافت کهنه و سنتی شهرها دگرگون و معماری خاصی ایجاد شد. در شکل سنتی معماری گذشته، نمادها با بناهای عظیم مسجد با گنبد و مناره‌ها بود اما در شهرهای صنعتی، با ایجاد بناهای عظیم صنعتی، ساخت و فضای شهر جدید شد. بیشتر این کارخانه‌ها از آلمان وارد می‌شدند، لذا طرح‌ریزی ساختمان‌ها صنعتی توسط کارشناسان خارجی به خصوص آلمانی صورت می‌گرفت (کیانی، بی‌تا: ۱۴۴).

معماری شهرسازی دوره پهلوی، دارای ویژگی برون‌گرا شهری بود و به سرعت فرهنگ برون‌گرایی اروپایی را ترویج می‌کرد. خیابان‌های شهر عریض و کوچه‌ها صاف و پنجره‌های اتاق به روی کوچه‌ها و خیابان‌های جدید گشوده می‌شدند و دیوارهای حیاط کوتاه و شکیل‌تر نسبت به معماری سنتی بودند (رجبی، ۱۳۵۵: ۱۱۲). معماری شهرسازی این دوره تلفیقی از معماری کهن ایرانی و مدرن اروپا بود که مورد توجه رضاشاه قرار داشت.

در دوره پهلوی، بیشترین تغییرات در حوزه پلان بنا صورت گرفت. رشد این گونه نقشه‌ها بیشتر در فضاهای آموزشی نظیر مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه اداری و حکومتی نظیر وزارتخانه‌ها، شهربانی، پست و بانک‌ها صورت گرفت. در این دوره فضای داخلی بنا به سبک جدید شد؛ ساختمان‌ها بسته به مقیاس، به دو یا چند حال تقسیم و راهروهای طویل و یکنواخت با اتاق‌های فراوان در طرفین از ویژگی‌های اصلی آن بود (کیانی، بی‌تا: ۲۴۵).

سیاست ضد مذهبی پهلوی، بناهای مذهبی قابل ملاحظه‌ای در این دوره ساخته نشد و در عوض با گرایش به نظام‌های اجتماعی غرب، مراکز و بناهایی که رنگ و بوی کاملاً غربی داشتند، مانند کافه(کاباره)، سینما، تئاتر و هتل با الگوی معماری غربی ساخته شدند (بمانیان، ۱۳۸۵: ۴-۵).

در دوره پهلوی اول، گروهی دانشجوی برای تحصیل علوم عالی به اروپا اعزام شدند، در بین آنها، تعدادی برای تحصیل هنر معماری اعزام شدند که این افراد، تحت تأثیر معماری غرب قرار گرفته و با فکر و ذهن غربی به ایران بازگشتند، لذا در ترویج الگوی غربی مؤثر بودند (زرکش، ۱۳۹۰: ۱۰۳).

در این دوره مرکز آموزشی با نام هنرسازی عالی (۱۳۰۸ ش) بوسیله آلمانی‌ها در تهران ایجاد شد. مدرسه‌ای نیز به نام مدرسه عالی معماری در محل مدرسه عالی کمال‌الملک افتتاح (۱۳۱۷ ش) و از سال ۱۳۱۹ شمسی، با عنوان دانشکده هنرهای زیبا و زیرنظراندانگاه تهران به پرورش دانشجوی در رشته معماری، نقاشی و حجاری پرداخت. ترکیب و محتوای دروس رشته معماری، از برنامه آموزشی مدرسه بوزار پاریس اقتباس شده بود و به نوعی معماری و الگوی غربی را در ایران ترویج می‌کرد (بمانیان، ۱۳۸۵: ۵).

۷،۲ تحولات معماری شهری و

شهرسازی ایران دوره پهلوی اول

معماری این دوره در نگرش باستان‌گرایانه خود به دو دوره هخامنشی و ساسانیان توجه بیشتری داشت. از نگاه معمارانه، عناصری که مورد بهره‌برداری یا تقلید قرار گرفته‌اند، به دو گونه بود: یک، عناصر مشخص معماری در بنا نظیر ستون‌ها، سرستون‌ها، پایه ستون‌ها، پنجره‌ها، پله‌ها، ورودی‌ها، قوس‌ها و دهانه‌ها. دوم، عناصر تزئینی نظیر نقوش برجسته، حجاری‌ها، مجسمه‌ها و کنگره بام و غیره.

در این اقتباس هیچ گاه پلان یا عملکرد خاص آن معماری مورد استفاده قرار نگرفت. در احیاء و بهره‌گیری آثار معماری باستانی تنها به عناصر ظاهری و نمایشی معماری توجه شد؛ ستون‌ها،

محمدعلی فروغی، دانش آموخته مدرسه عالی بوزار فرانسه می‌باشند (کیانی، بی‌تا: ۲۲۷).

در دوره پهلوی دوم نیز معماری شهری با تلفیقی ایرانی و غربی ادامه یافت و کم کم کفه به سمت معماری وارداتی و غربی پیش رفت. به صورتی که با افزایش جمعیت و ساخت وسازها و سود حاصل از آن، کم کم بسیاری از اصول معماری سنتی ایرانی-اسلامی روبه فراموشی سپرده شد. همین امر در افزایش معضلات اخلاقی و اجتماعی جامعه تأثیر گذار بوده است.

لذا باید توجه کرد، در کنار کمبود فضا و افزایش جمعیت، بایستی در استفاده از معماری جدید طوری عمل کرد که در عین کمک گرفتن از اصول معماری جدید اروپا، از روش های معماری ایرانی - اسلامی خود غافل نشد و فضا را برای فرهنگ و روش زندگی غربی همانند دوره پهلوی فراهم نکرد تا درآینده با ناهنجاریهای بیشتر اجتماعی و اخلاقی که هم اکنون مواجه هستیم، روبه رو نشویم.

۸ نتیجه گیری

ساخت شهر و شهرسازی در ایران دوره اسلامی همواره مورد توجه حکام مرکزی و منطقه‌ای بود. از قرن سوم تا ششم هجری تاریخ ایران شاهد رشد شهر و شهرنشینی بر اثر توسعه عوامل اقتصادی و فرهنگی بود. در دوره مغولان با حملات آنها به ایران شهرسازی برای مدت طولانی دچار رکود و انحطاط شد. اما در زمان ایلخانان به خصوص غازان خان و الجایتو دوباره شهرسازی رشد کرد و تا پایان تیموری ادامه یافت، هرچند شامل مناطق محدودی می‌شد.

در دوره صفویه تحولات مهمی در ساختار شهری ایران صورت گرفت که منجر به تشکیل مکتب خاصی به نام مکتب شهری اصفهان شد. از ویژگی این تحول پیوند بافت شهری و کالبد معماری آن با فضای سبز درون شهری است. تحول دیگر آن طرح جامع شهری به همراه حفظ بافت قدیمی شهر است. علاوه بر آن، ایجاد میدان‌های وسیع با فضای

در این دوره، تأثیرات نظامی‌گری پهلوی، بر روی نمایی ساختمان به گونه‌ای ملموس دیده می‌شود که بیشتر از سوی متخصصین آلمانی ترویج می‌شد (همان: ۱۴۴ و ۵۰).

بالتر قرار گرفتن ساختمان از سطح زمین، ورودی‌های بلند و سرستون‌های مرتفع و کشیده در بناها، نشان از اقتدارگرایی دوره باستان و از سویی، معماری قدرت‌گرای آلمانی دارد. نمایی بناهای دوره پهلوی اول بیشترین استفاده را از نشانه‌ها و عناصر خطی و عمودی برده است. ستون‌ها و پنجره‌ها بیشترین نقش را در این کار داشته، در حالی که خود بناها در جهت افقی کشیده شده و به صورتی سنگین و حجیم بر زمین نشست‌اند (مختاری طالقانی، ۱۳۸۸: ۷۰).

مکتب معماری مدرن بوسیله دانش‌آموختگان ایرانی از غرب برگشته، در سال‌های آخر پهلوی به ارمغان آورده شد. آثار بجامانده از مکتب معماری مدرن را می‌توان بطور عمده در تهران و در ساختمان‌های غالباً عمومی و غیردولتی مشاهده کرد. برخی از آثار به ویژه در خیابان شاه رضا (انقلاب)، از میدان فردوسی تا میدان انقلاب هنوز پابرجا هستند (بانی، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

معماران دوره پهلوی اول، به سه گروه تقسیم می‌شوند:

۱- معماران سنتی؛ مهم‌ترین آنها جعفرخان کاشی، حسین لرزاده، حاج حسین بهشتی، استاد حسین میدانی، استاد حاج علی علیزاده بودند (رئیس‌زاده، ۱۳۷۵، ج ۴: ۵۰).

۲- معماران خارجی؛ از مهمترین آنها، آندره گدار فرانسوی (بحرالعلمی، ۱۳۵۵: ۱۷۲-۱۷۴) و لئون مارکوف بودند (صدیق، ۱۳۴۰، ج ۲: ۶۷).

۳- معماران ایرانی فرنگ رفته؛ از اولین و مهم‌ترین آن، وارطان هوانسیان، دانش‌آموخته دانشکده هنرهای زیبای پاریس بود (بانی، ۱۳۸۸: ۲۲۰). همچنین کریم طاهرزاده بهزاد، در ترکیه (شافعی، ۱۳۸۴: ۹۹-۱۰۴) و محسن فروغی پسر

گردید. از سوی دیگر با سیاست نوگرایی رضاخان، معماری درون‌گرای ایرانی جای خود را به حالت برون‌گرای غربی داد و نماهای بیرونی ساختمانها رشد کرد. در این دوره الگوی ایرانی به همراه الگوی غربی پیش رفت ولی با افزایش جمعیت و ساخت و سازهای جدید، اصول معماری غربی بیشتر مورد توجه قرار گرفت و همین امر به مرور در افزایش معضلات اجتماعی و اخلاقی جامعه تأثیرگذار بود. آنچه امروز با عنوان بحران و ناهماهنگی در ساختار شهری از آن یاد می‌شود، نتیجه‌ای است که در پی گسست فرهنگی و تزریق مؤلفه‌های غیروومی به پیکره فرهنگی جوامع در دهه‌های اخیر وارد شده است. تداوم اصول شهرسازی ایرانی-اسلامی، راهبردی است که می‌تواند در تبلور مجدد معماری ایرانی-اسلامی در برابر معماری غربی راهگشا باشد.

مناسب برای فعالیت‌های مختلف اقتصادی، تفریحی و فرهنگی تحول دیگر شهرسازی دوره صفویه است.

از دوره قاجاریه تحول تازه‌ای در ساخت شهری با تغییر ساختار اداری ایران صورت گرفت. در اثر ارتباط با غرب و ورود فن جدید غربی به ایران، به تدریج خیابانهای عریض و ساختمان‌های جدید اداری در اطراف خیابانها و میدان‌های شهر، تحولات تازه‌ای در شهرسازی ایران قاجاریه و پهلوی ایجا کردند. با توسعه شهر تهران و مرکزیت آن، مکتب شهرسازی تازه‌ای به نام مکتب تهران جایگزین مکتب اصفهان شد.

در دوره پهلوی اول با تغییر بیشتر در سیستم اداری و تأسیس کارخانجات و ساختمان‌های جدید اداری و مؤسسات، شکل تازه‌ای در شهرسازی تهران ایجاد

منابع

- زركش، فاطمه، (۱۳۹۰)، «عوامل تأثیرگذار بر معماری ابنیه خصوصی در دوره پهلوی اول»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۰، صفحات ۹۸-۱۰۸.
- سلطانزاده، حسین، (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، آگاه.
- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، (۱۳۷۲)، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز.
- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، (۱۳۶۶)، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، سحر.
- شاردن، شوالیه ژان، (۱۳۵۰)، سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، ج ۳، تهران، امیرکبیر.
- شاردن، شوالیه ژان، (۱۳۷۴)، سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۴، تهران، توس.
- شافعی، بیژن، (۱۳۸۴)، پیشگامان طراحی مدارس جدید ایران، تهران، بی‌جا.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۴)، تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت.
- کیانی، مصطفی، (۱۳۸۳)، «تأثیر باستان‌گرایی بر معماری دوره پهلوی»، مجله تاریخ معاصر ایران، س ۸ ش ۳۲، زمستان ۸۳، صفحات ۴۵-۷۰.
- کیانی، مصطفی، (۱۳۷۹)، معماری دوره پهلوی اول، رساله دکتری معماری، راهنما مهدی حجت، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، خرداد.
- کیانی، مصطفی، (بی‌تا)، معماری در دوره پهلوی اول، تهران، نشر هنر.
- اسکارچیا، جیان روبرتو، (۱۳۷۶)، هنر صفوی، زند و قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.
- افشاراصل، مهدی و خسروی محمدباقر، (۱۳۷۷)، «معماری ایران در دوره قاجار، فصلنامه هنر، تابستان ۷۷، شماره ۳۶، صفحات ۱۲۰-۱۳۸.
- بحرالعلمی، حسین، (۱۳۵۵)، طرح آرامگاه فردوسی، تهران، انجمن آثار ملی.
- بانی، امیرمسعود، (۱۳۸۸)، معماری معاصر ایران، تهران، نشر هنر معماری قرن.
- بمانیان، محمدرضا، (۱۳۸۵)، «عوامل مؤثر بر شکل‌گیری معماری و شهرسازی در دوره پهلوی اول»، دو فصلنامه مدرس هنر، دوره ۱، شماره ۱، پاییز و زمستان ۸۵، صفحات ۱-۸.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۶۹)، شیوه های معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معاریان، تهران، موسسه نشر هنر اسلامی.
- دلاواله، پیترو، (۱۳۸۱)، سفرنامه، قسمت مربوط به ایران، ترجمه و حواشی شعاع الدین شفا، تهران، علمی و فرهنگی.
- رئیس‌زاده، مهناز، (۱۳۷۵)، معماران سنتی ایران، ج ۴، تهران، میراث فرهنگی.
- رجبی، پرویز، (۱۳۵۵)، معماری ایران در عصر پهلوی، تهران، دانشگاه تهران.

یوسفی فر، شهرام، (۱۳۸۷)، «تأملاتی در زندگی شهری و روستایی سده های میانه ایران»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، آبان، ۱۳۸۷، صفحات ۸-۲۵.

ورجاوند، پرویز، (۱۳۷۴)، «قزوین»، پایتخت های ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

ورجاوند، پرویز، (۱۳۷۰)، «شهرسازی و شهرنشینی در ایران»، شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، ج ۴.

ورجاوند، پرویز، (۱۳۷۵)، «بهرجستن و هماهنگی با طبیعت در پاسخ به نیازها، جانمایه ی شهرسازی و معماری ایران»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۳، سازمان میراث فرهنگی کشور.

ویلبر، دونالد، (۱۳۴۸)، باغ های ایران و کوشک های آن، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کاتلی مارگریتا و هامبلی لوئی، (۱۳۷۶)، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.

کمپفر، انگلبرت، (۱۳۶۳)، ترجمه کیکاووس

جهانداری، تهران، خوارزمی، چاپ سوم.

گوبه، هاینس، (۱۳۷۴)، «اصفهان پایتخت

کشوری»، پایتخت های ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

مختاری طالقانی، اسکندر، (۱۳۸۸)، تلفیق مدرنیسم و معماری ایران، بی جا، بی نا.

معماریان، غلامحسین، (۱۳۸۷)، معماری ایرانی، تقریر محمدکریم پیرنیا، تهران، نشر سروش دانش.

مهجور، فیروز، (۱۳۷۸)، «ویژگی های شهرسازی در شهرهای دوره صفویه»، فصلنامه پژوهش های جغرافیایی، مهر، ۷۸، شماره ۳۶، صفحات ۶۵-۷۴.